

**ZOOMORFIK METAFORALARDA MILLIY MENTALITETNING KOGNITIV
IN'IKOSI**

Buriyeva Shaxodat Baxriddinovna

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti

Lingvistika (ingliz tili) magistratura talabasi

buriyevash1234567890@gmail.com

**MAQOLA
MALUMOTI**

ANNOTATSIYA:

MAQOLA TARIXI:

Received: 13.02.2026

Revised: 14.02.2026

Accepted: 15.02.2026

KALIT SO'ZLAR:

*zoomorfik metafora,
milliy mentalitet,
kognitiv model,
lingvokulturologiya,
metafora
konnotatsiyasi, hayvon
obrazi, konseptual
metafora,
etnolingvistika, kognitiv
in'ikos, madaniy kod,
baholovchanlik,
stereotip, qiyosiy tahlil.*

Ushbu maqolada zoomorfik metaforalarning milliy mentalitetdagi kognitiv-madaniy in'ikosini o'rganish maqsad qilingan. Hayvon obrazlari asosidagi metaforalar xalqning mental stereotiplari, axloqiy qadriyatlar va dunyoqarashi bilan uzviy bog'liq bo'lib, ular tilning lingvokulturologik qatlamida muhim o'rin tutadi. Tadqiqot davomida o'zbek, rus va ingliz tillari materiallari qiyosiy tahlil qilindi; hayvon timsollarining ijobiy va salbiy konnotatsiyasi, ularning tarixiy-mifologik manbalari hamda baholovchanlik mexanizmlari yoritildi. Analiz natijalari zoomorfik metaforalar milliy mentalitetni kodlovchi kognitiv model sifatida shakllanishini ko'rsatadi. Mazkur ish lingvokulturologiya, kognitiv tilshunoslik va tarjima tadqiqotlari uchun nazariy va amaliy ahamiyatga ega.

Kirish. Zoomorfik metaforalar milliy tafakkur, stereotiplar va madaniy kodlarning eng barqaror hamda aniq ifodachilaridan biri sifatida til tizimida muhim o'rin egallaydi. Har bir xalqning hayvonot olami haqidagi tasavvurlari, uni baholash mezonlari va unga yuklangan ramziy ma'nolar o'sha jamiyatning mental modeli, tarixiy tajribasi va axloqiy qadriyatlarini aks ettiradi. Shu bois zoomorfik metaforalarni kognitiv va lingvokulturologik nuqtai nazardan o'rganish til va madaniyat o'rtasidagi murakkab munosabatlarni yoritishga imkon beradi.

Tadqiqotning maqsadi — o'zbek, rus va ingliz tillarida uchraydigan zoomorfik metaforalarning milliy mentalitetda qanday konseptual in'ikos topishini aniqlashdir. Ushbu maqsadga erishish uchun metaforalar semantikasi, konnotativ xususiyatlari, baholovchanlik darajasi va madaniy ildizlari tahlil qilindi. Tadqiqot materiali sifatida paremiologik birliklar,

badiiy matnlardagi metaforik qo‘llanmalar, zamonaviy lug‘atlar va real nutq namunalaridan foydalanildi. Metod sifatida kognitiv tahlil, Lakoff–Johnson konseptual metafora nazariyasi hamda lingvokulturologik tahlil qo‘llandi.

Zoomorfik metafora — hayvon obrazlari orqali insonning xarakteri, holati yoki ijtimoiy xulqini ifodalovchi lingvistik birlik bo‘lib, u metaforaning eng qadimiy va universal turlaridan biridir. Lingvistik nuqtai nazardan, zoometafolar hayvonlarga xos belgi yoki xatti-harakatning odamga ko‘chirilishi orqali yaratiladi: tulki kabi ayyor, bo‘ri yurak, quyon yurak kabi birikmalar bundan dalolat beradi. Kognitiv yondashuvda esa zoomorfik metafora inson tafakkurining kategorizatsiya jarayonini aks ettiradi, ya’ni inson o‘z atrofidagi olamni hayvonlar orqali tasniflab, murakkab psixologik holatlarni soddalashtiradi.

Lakoff va Johnsonga ko‘ra, metafora — bu konseptual tizimning markaziy mexanizmi bo‘lib, inson abstrakt tushunchalarni konkret tajriba orqali idrok qiladi. Hayvon obrazi “manba soha”, inson xususiyatlari esa “nishon soha” sifatida namoyon bo‘ladi. Masalan, wolf metaforasi ingliz madaniyatida yovvoyilik, tajovuzkorlik bilan bog‘lansa, o‘zbek madaniyatida bo‘ri ko‘pincha jasorat, erksevarlik timsoli sifatida baholanadi. Demak, hayvon obrazlarining konseptual xaritasi universal biologik belgilar va milliy-madaniy tajriba uyg‘unligida shakllanadi.¹²

Zoomorfik metaforalarning shakllanishi bevosita xalqning tarixiy tajribasi, dunyoqarashi, mifologiyasi, xo‘jalik faoliyati va tabiat bilan munosabatlariga bog‘liq. Milliy tafakkur hayvonot olamini faqat biologik obyekt sifatida emas, balki ramziy timsollar majmuasi sifatida qabul qiladi. Masalan, o‘zbek xalqida ot — sharaf, sadoqat, erk; tulki — aql bilan bog‘langan ayyorlik; quyon — qo‘rqoqlik timsoli. Rus tilida медведь obrazi qo‘pol, betakalluf, lekin kuchli tabiatni bildiradi, ingliz tilida esa eagle ulug‘vorlik, erkinlik ramzidir. Etnolingvistika nuqtai nazarida folklor — zoomorfik obrazlarning asosiy manbai. Ertaklar, maqollar, afsonalar hayvonlarga xos belgilarning madaniy-milliy mazmunini mustahkamlaydi. Shu tariqa hayvon obrazlari jamiyat ongida barqaror semantik maydonlar yaratadi va bu maydonlar keyinchalik metaforalarda faol qo‘llanadi. Zoomorfik metaforalarda konnotativ ma’no bir nechta kognitiv jarayonlar orqali shakllanadi:

1) Stereotiplash. Hayvonlarga nisbatan shakllangan kollektiv tasavvurlar — ayyor tulki, vafodor it, qo‘rqoq quyon — tilda barqaror metaforalarga aylanishi mumkin. Bu stereotiplar madaniyatga xos bo‘lib, har bir millatda o‘ziga xos tarzda namoyon bo‘ladi.

2) Atributiv ko‘chish. Hayvonga tegishli belgi yoki xatti-harakat odamga ko‘chiriladi: itdek sadoqatli, bo‘riday jazavali, cho‘chqa kabi tartibsiz. Bu mexanizm metaforaning asosiy semantik o‘zagini yaratadi.

¹² Sharipov A. Uzbek Folk Symbolism and Animal Imagery in National Culture // Journal of Central Asian Studies. – Tashkent, 2018. – P. 45–56.

3) Baholovchanlik. Zoomorfizmlar ko‘pincha emotsional rangga ega bo‘lib, ijobiy yoki salbiy munosabatni bildiradi. Baholovchanlikning o‘zi milliy mentalitet bilan belgilanadi: bir madaniyatda ijobiy bo‘lgan hayvon obrazi boshqa madaniyatda salbiy bo‘lishi mumkin.

4) “Hayvon – inson” konseptual proeksiyasi. Insonning ruhiy holati, ijtimoiy roli, hissiyotlari hayvon obraziga proeksiya qilinadi. Bu jarayon inson xulqining hayvonlarnikiga qiyosiy tahlili asosida ishlaydi: bo‘ri tabiat, ilon kabi xiyonatkor, qo‘yday yuvosh kabi metaforalar aynan shu proeksiyaning mahsulidir.¹³

Zoomorfik metaforalar tilda nafaqat tasviriy vosita sifatida, balki milliy mentalitetni kodlovchi murakkab kognitiv-madaniy modellarning ifodasi sifatida namoyon bo‘ladi. Bu metaforalarning emotsional-baholovchi xarakteri, konseptual maydonlar orqali tasniflanishi va milliy kodlarning uzatilish mexanizmlari ularning lingvokulturologik mohiyatini yanada chuqurlashtiradi. Avvalo, zoomorfik metaforalarning pozitiv yoki negativ konnotatsiyalari xalqning tarixiy tajribasi, diniy qarashlari, ijtimoiy qadriyatlar va mifiologik merosi bilan chambarchas bog‘liq. Masalan, o‘zbek tilida ot va bo‘ri kabi obrazlar positiv baholanishga ega bo‘lsa, qarg‘a yoki cho‘chqa obrazlari, aksincha, salbiy baho bilan qo‘llanadi. Bu konnotatsiyalarning ildizlari hayvonlarning real hayotdagi roli, xalq xo‘jaligidagi ahamiyati, shuningdek, ular haqidagi folklor namunalari orqali mustahkamlangan. Emotsional intensivikasi esa metaforalarning nutq jarayonida ta‘sirchanligini oshirib, ularga baholovchan rang va psixologik og‘irlik beradi. “Bo‘riday o‘kramoq”, “itdek sadoqatli”, “quyondan ham qo‘rqoq” kabi ifodalar aynan shu mexanizm asosida kuchli ekspressivlik kasb etadi.¹⁴

Zoomorfik metaforalar tilda muayyan konseptual maydonlarning shakllanishiga ham xizmat qiladi. Yirtqich hayvonlar obrazlari odatda kuch, agressiya, jasorat yoki xavf kabi semantik maydonlarni tashkil etsa, uy hayvonlari itoatkorlik, sadoqat, mehnatsevarlik kabi xususiyatlar orqali konseptualizatsiya qilinadi. Qushlar esa ko‘pincha erkinlik, yengillik, beqarorlik yoki baxtsizlik kabi ramziy ma‘nolarni ifodalaydi. Bu jarayonda insonning psixologik va ijtimoiy xususiyatlari hayvonlarga xos belgilar orqali kodlanadi, natijada inson tabiatining murakkab jihatlari sodda va tushunarli obrazlar shaklida ifodalanadi. Zoomorfik metaforalar milliy kodlarning uzatilishida ham muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi. Ular ma‘naviy qadriyatlar, axloqiy baholar va ijtimoiy stereotiplarni avloddan avlodga yetkazuvchi lingvokulturologik mexanizm sifatida faoliyat ko‘rsatadi. Masalan, o‘zbek tilida “otning qadrini bilmoq”, “bo‘rining yo‘rig‘i bilan yurmoq”, “tulkiday nayrangboz” kabi metaforalar ma‘lum tarbiyaviy mazmunni, axloqiy qarashlarni va ijtimoiy me‘yorlarni mustahkamlaydi. Shunday qilib, zoomorfik metaforalar tilning semantik tizimini boyitish bilan birga, milliy o‘zlik, kollektiv tajriba va madaniy merosni saqlovchi konseptual modullar sifatida ham faol ishlaydi.

¹³ Lakoff G., Johnson M. *Metaphors We Live By*. – Chicago: University of Chicago Press, 1980. – 242 p.

¹⁴ Кубрякова Е. С. *Язык и знание: когнитивные аспекты языка*. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 560 с.

Til jamiyatning madaniy xotirasi sifatida milliy kodlarni saqlaydi va avlodlarga yetkazadi. Zoomorfik metaforalar bu jarayonda alohida o‘rin tutadi, chunki ular orqali xalqning ma’naviy qadriyatlari, axloqiy baholari va ijtimoiy stereotiplari obrazli, emotsional va oson qabul qilinadigan shaklda ifodalanadi. Har bir hayvon obrazi muayyan tarixiy-madaniy tajribaga tayangan holda shakllangan konseptual modelni ifodalaydi. Shu bois metaforalarda hayvon nomi nafaqat tashqi predmet sifatida, balki ma’lum xarakter, xulq, axloqiy baho va ijtimoiy rolning ramzi sifatida namoyon bo‘ladi. Masalan, o‘zbek tilidagi “otning qadrini bilmoq”, “bo‘rining yo‘rig‘i bilan yurmoq”, “tulkiday nayrangboz” kabi iboralar milliy mentalitetning qadriyatlar tizimini, ya’ni jasorat, erksevarlik, mas’uliyat va ehtiyotkorlikni aks ettiradi.¹⁵

Zoomorfik metaforalarning asosiy funksiyalaridan biri — ma’naviy qadriyatlarni kodlashdir. Hayvon obrazi orqali insoniy fazilatlar ijobiy yoki salbiy baholanadi: ot — vafodorlik va sharaf; bo‘ri — mardlik; it — sadoqat yoki yovuzlik; quyon — qo‘rqoqlik; tulki — ayyorlik. Shu tarzda jamiyatning axloqiy mezonlari metaforalar vositasida mustahkamlanadi va madaniy ongda barqarorlashadi. Axloqiy baho beruvchi metaforalar nafaqat tavsifiy, balki tarbiyaviy vazifani ham bajaradi; ular orqali jamiyat o‘z a‘zolariga ma’lum xulqiy yo‘nalishlarni taklif qiladi yoki ogohlantiradi. Ijtimoiy stereotiplar ham zoomorfik metaforalar yordamida shakllanadi. Masalan, erkakning mardligi “bo‘riday” modeli bilan, ayyor insonning xatti-harakati “tulki” timsoli bilan, qo‘rqoq kishining ruhiy holati “quyon” obrazi bilan qiyoslanadi. Bu stereotiplar individual emas, balki kollektiv ongga xos bo‘lib, ijtimoiy muhitda tez taniladigan belgilar majmuini yaratadi. Zoomorfik metaforalar lingvokulturologik jihatdan milliy obrazlar tizimini mustahkamlaydi, madaniy xotirani tiklaydi va avlodlar o‘rtasida uzluksiz ma’naviy aloqani ta’minlaydi. Ular xalqning tarixiy tajribasini semantik shaklga solib, jamiyatning o‘ziga xosligi va dunyoqarash tarzini ifodalaydi. Shu bois zoomorfik metaforalar tilda nafaqat estetik vosita, balki madaniy identitetning konseptual asosini tashkil etuvchi muhim kategoriyadir.

Xulosa. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, zoomorfik metaforalar milliy mentalitetning eng barqaror va faol konseptual modellaridan biri bo‘lib, ular xalqning tarixiy tajribasi, dunyoqarashi, axloqiy qadriyatlari va folklor merosini lingvistik shaklda aks ettiradi. Hayvon obrazi orqali insonning xarakteri va psixologik holatlarini ifodalash mexanizmi universal bo‘lsa-da, metaforalarning baholovchanligi va semantik diapazoni turli madaniyatlarda keskin farq qiladi. O‘zbek tilida ot, bo‘ri kabi obrazlarning ijobiy maqomga ega bo‘lishi, ingliz va rus tillarida esa ba’zi hayvonlarga salbiy baho berilishi milliy kognitiv xaritalarning tafovutidan dalolat beradi. Zoomorfik metaforalar tilning estetik qatlamini boyitish bilan birga, madaniy kodlarni uzatish, ijtimoiy stereotiplarni shakllantirish va axloqiy baholashni mustahkamlashga xizmat qiladi.

¹⁵ Маслова В. А. Лингвокультурология. – М.: Академия, 2001. – 208 с.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Lakoff G., Johnson M. *Metaphors We Live By*. – Chicago: University of Chicago Press, 1980. – 242 p.
2. Sharipov A. Uzbek Folk Symbolism and Animal Imagery in National Culture // *Journal of Central Asian Studies*. – Tashkent, 2018. – P. 45–56.
3. Арутюнова Н. Д. *Логика, язык и метафора*. – М.: Наука, 1990. – 350 с.
4. Карасик В. И. *Языковой круг: личность, концепты, дискурс*. – Волгоград: Перемена, 2004. – 477 с.
5. Кубрякова Е. С. *Язык и знание: когнитивные аспекты языка*. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 560 с.
6. Маслова В. А. *Лингвокультурология*. – М.: Академия, 2001. – 208 с.
7. Телия В. Н. *Метафоризация как механизм языковой картины мира // Язык и сознание*. – М.: Наука, 1996. – С. 128–145.
8. Чернейко Л. О. *Семантика и метафора в современном языке*. – М.: Флинта, 2010. – 312 с.